

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONI SYUJETINING ILK MANBALARI

Maqsuda JAMMATOVA

UrDu akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

jammatovamaqsuda1976@mail.com

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14811605>

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Layli va Majnun” dostonining syujeti, ilk manbalari, uning yozma adabiyotga kirib kelishi haqida fikr bildiriladi. Alisher Navoiydan oldin va keyin yashab ijod etgan forsiygo'y va turkiygo'y shoirlarning bu dostoniga murojaati atroflicha tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: “Layli va Majnun” dostoni, syujet, Alisher Navoiy, forsiygo'y va turkiygo'y shoirlar, I.Y. Krachkovskiy, arab folklori, VII asr arab afsonalari, xalq baxshilari, Xorazm qo'lyozma nusxalar.

Аннотация: В данной статье рассматривается сюжет эпоса «Лайли и Мажнун», его первоисточники и вхождение в письменную литературу. Подробно анализируется обращение к этому эпосу персидских и тюркских поэтов, живших и творивших до и после Алишера Навои.

Ключевые слова: эпос «Лейли и Межнун», сюжет, Алишер Навои, персидские и тюркские поэты, И.Ю. Крачковский, арабский фольклор, арабские легенды VII века, народные дары, хорезмийские рукописи.

Annotation: This article discusses the plot of the epic "Layli and Majnun", its first sources, and its entry into written literature. The appeal of Persian and Turkish poets who lived and created before and after Alisher Navoi to this epic is analyzed in detail.

Key words: "Layli and Majnun" epic, plot, Alisher Navoi, Persian and Turkish poets, I.Y. Krachkovsky, Arab folklore, 7th century Arab legends, folk gifts, Khorezm manuscripts.

Sevgi-sadoqat, ilohiy ishq sarguzashtlarini tarannum qiluvchi, ming yillar davomida xalqning tilidan tushmasdan kelayotgan mashhur dostonlardan biri “Layli va Majnun”dir.

Dastlab arab qabilalari orasida tug'ilib ildiz otgan mazkur syujet forsiy va turkiy xalqlar adabiyotida ko'plab asarlarning yaratilishiga zamin bo'lib xizmat qildi.

“Shekspirning sharofati bilan G'arb “Romeo va Jyuletta” haqidagi g'amgin qissadan bahramand bo'ldi, qaysiki, bu asar Sharqda XIX asrga kelib mashhurlik qozondi. Biroq, Sharqning bundan ko'p asrlar burun Layli va Majnun sevgisi haqidagi g'amgin qissasi mavjud edi. Bu qissa o'tmishda o'nlab shoirlarning mavzusiga aylangan va hozirda ham qanchalab shoir, dramaturg va bastakorlarga ilhom bag'ishlamoqda”.

Darhaqiqat “Layli va Majnun” jahon adabiyotida sevgi haqida yaratilgan eng g'amgin qissalardan biridir. Alisher Navoiydan oldin va keyin yashab ijod qilgan ko'plab forsiygo'y va turkiygo'y shoirlar Layli va Majnun obrazlarini o'z asarlarida sevgi-muhabbatning ilohiy ramzi darajasida tilga olishadi:

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Yor ishq tilar: bedilu bedin bo'lsam,
Xummoru xarobotiyu Majnun bo'lsam,
Devonaligim tufayli orzu qilamki:
Eng oqilu men – barchadan ustun bo'lsam.

Ushbu ruboiy yirik mutasavvif shoir Fariddin Attor (1145-1221) qalamiga mansub bo'lib, shoir ishq yo'lida o'zining Majnun bo'lishidan faxr-iftixorga to'ladi. 1353-yilda "Muhabbatnoma"ni yozib tugallagan Xorazmiy ham o'z yorini madh qilish asnosida uning xislatlarini Layli va Majnunlarga taqqoslaydi:

So'zung Shirin o'zung Xisravdin afzun,
Bo'lur Layli sening husnungga Majnun.

Alisher Navoiydan keyin yashab ijod qilgan shoirlar ham ishq-muhabbat siymosiga aylangan bu obrazlarni ulug'lash an'anasini davom ettirdilar. Turkman shoiri Maxtumquli o'z sevgilisiga murojaat qilar ekan, qalbidagi muhabbatini Layli va Majnun ishqiga qiyoslaydi:

Яланчыны тутды ады,
Олардыр ишкын динядыб
Межнун Лейли перизады,
Соендек соймушем сени.

Bu ikki jafokash oshiqlar obraziga yuksak hurmat bilan qarash Munis va Ogahiyilar ijodida ham o'zini namoyon qiladi:

Aylamish ko'nglimni Majnun jilvai Laylivashi,
Kim asiri g'amzasidur pari ruxsorlar.
Hech bir Laylivash o'z Majnunig'a ko'rgizmadi,
Lutflarkim, aylading zohir ma ne hayroningg'a.

Xorazm dostonlarining aksariyatida ishqiy-sarguzasht mavzusi asosiy yo'nalish sifatida bo'rtib turadi. Xalq ijodkorlari bo'lgan baxshilar ham doston qahramonlari tilidan bu ikki oshiq – ma'shuqa obrazlariga murojaat qilishadi:

Layliga Majnundek bo'ldim intizor,
Injitma nozanin, ko'zidin sol mani.

Bunga o'xshash misralar boshqa dostonlar tarkibida ham ko'p uchraydi. "Layli va Majnun" dostoni qadimdan boshlab, yozma adabiyot bilan birga og'zaki adabiyotda, ayniqsa qissaxonlar repertuarida faol tarqalgan.

Xorazmda qo'lyozma nusxalarda ommalashgan ayrim dostonlarda asar qahramonlarining Majnunning ruhi bilan uchrashib muloqotga kirishuvi lavhasining berilishi fikrimizga dalil bo'la oladi. "Roi Chin" dostoni bosh qahramoni o'z ma'shuqasini izlab borayotib, Majnunning qabriga duch keladi va ishq yo'lida undan madad so'raydi. Majnun unga boshidan o'tganlarni bayon qiladi. Ushbu bayonda

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

dostonning qisqacha mazmuni o'z ifodasini topgan. Oxirida Majnun Royni Yusuf va Zulayholarning qabrini ziyorat qilib, ulardan hojatingni tila, deb Misrga jo'natadi. Dostonda bunday lavhalarning uchrashi, bu ikki oshiq ismlarining boshqa dostonlarda ham tez-tez tilga olinishi "Layli va Majnun" qissasining turkiy xalqlar orasida juda mashhur ekanligidan darak beradi. Demak, ushbu syujet faqat yozma adabiyot orqali emas, balki og'zaki tarzda ham xalq orasida afsona, qissa, rivoyat kabi turli shakllarda keng ommalashgan.

VII asrlarda arab o'lkalarida aks sado bergan ushbu afsonalar keyinchalik ko'plab forsiy va turkiy xalqlar istiqomat qiladigan mamlakatlarga yoyilgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda bu syujet asosida forsiy adabiyotda yigirmata, turkiy, kurd va urdu tillarida yigirma to'qqizta doston yaratilgan.

XII-XVI asrlar davomida Usmonli turk tilida 14, ozarbayjon tilida 4, eski o'zbek tilida 2 ta shoir "Layli va Majnun" nomli dostonni yozishda o'z iste'dodlarini sinab ko'rishgan. Bular orasida Maxtabiy, Xotifiy, Abdulla Buxoriy, Vays, Noriy, Umar Boqiy kabi shoirlar bor.

Arab xalq romanlari ustida tadqiqot olib borgan N.Ibrohimovning ta'kidlashicha, Arabistonda yetti yoshida qo'y boqib yurganida bo'riga duch kelib uni o'ldirgan Antara haqida ko'plab rivoyatlar to'qilib, keyinchalik "sirat" (xalq romani) yuzaga kelgan. Biroq, "Layli va Majnun" haqida yaratilgan afsonalar bunga qaraganda batafsilroq va ko'roqdir. "Layli va Majnun" dostonining dastlabki manbalari haqida ko'pgina arab olimlari turlicha ma'lumotlarni yozib qoldirishgan. Ularning bergan ma'lumotlarining ayrimlari o'zaro bir-biriga zid keladi. Lekin ular bari bir o'sha davr aks sadosi sifatida qimmatlidir. Ushbu ma'lumotlarni umumlashtirib "Layli va Majnun" dostonining genezisi haqida dastlabki tadqiqot olib borgan olimlardan biri I.Y.Krachkovskiydir. Adabiyotshunos olim "Arab adabiyotida "Layli va Majnun qissasining dastlabki tarixi" maqolasida Majnun va Layli shaxslarining tarixiy ildizlari haqida muhim fikr va mulohazalarni bildiradi. N.M.Mallayev ham o'z tadqiqotida o'sha manbaga asoslanib fikr yuritganini qayd qiladi. Biz ham ushbu maqola doirasida mulohazalar bildirishni ma'qul topdik. I.Y.Krachkovskiyning tadqiqotida tahlil qilinishicha, arab adabiyotidagi manbalar orasida Abul Faraj Al-Isfaxoniyni (897-967) "Qo'shiqlar kitobi", Ibn Qutaybining (828-889) "She'r va shoirlar", Al-Volibiyning (XII asr) "Devoni Majnun" kabi asarlari alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, Ibn Abd Rabbixiyning "Kitobi iqd" asarida ham Majnun haqida muhim ma'lumotlar uchraydi. Abul Farajning ko'rsatishicha, Majnun asl ismi Qays binni Mulavvah binni Muzohim binni Adas binni Ja'da binni Ka'b binni Omardir.

Abul Faraj turli rivoyatlarga asoslanib ta'kidlaydiki, banni-Amiya xonadoniga aloqador bo'lgan bir yigit amakisining qiziga oshiq bo'lib qoladi va miskin she'rlar

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

yozadi. Bu she'rlarda o'zini nihon saqlash uchun Majnun taxallusini tanlaydi. Al-Volibiyning "Devoni Majnun" majmuasi esa Majnun taxallusiga nisbat berilgan she'rlar yig'indisidan iboratdir. Shu tariqa Majnun va Layli haqida arab dunyosida ko'plab afsonaviy va yarim afsonaviy syujetlar yuzaga kela boshlagan. Arab folklorida bunday afsona va rivoyatlar juda ko'p. Ularning ayrimlarida asar bosh qahramonining epik biografiyasi tug'ilganidan boshlab o'limigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bunday epik biografiyalar barcha xalqlar, jumladan, o'zbek folklorida ham mavjud.

Arab folkloridagi Antara haqidagi siratlar ham xuddi o'sha tamoyilga to'g'ri keladi. Biroq, Majnun haqidagi to'qilgan afsona va rivoyatlarda ketma-ketlik, voqealarning muntazam ravishda rivojlanishi, bir tizimga solingan holda namoyon bo'lishi kuzatilmaydi. Mana shu xususiyatni ko'zda tutgan holda Majnun taxallusli shoirning tarixiy shaxs ekanligi ko'pgina tadqiqotchilarda shubha uyg'otadi. Arabistonda IX-X asrlarda yashagan Al-Shohiz, Ibn Al Mo'taz kabi olimlar Majnunning tarixiy shaxs ekanligini rad qilishadi.

"Demak, Majnunning tarixiy shaxsligi masalasi munozarali bo'lganligi kabi, Majnun nomiga nisbatan berilgan she'rlarning muallifi masalasi ham munozaralidir. Biroq shunisi aniqki, mana shu she'rlar zaminida Majnun haqidagi rivoyatlar paydo bo'la boshlagan edi. Agar VIII asr boshlarida Majnun haqidagi ana shunday ayrim rivoyatlar paydo bo'lgan va ular hali u qadar keng tarqalmagan bo'lgan va ular hali u qadar keng tarqalmagan bo'lsa, IX asrga kelib bunday rivoyatlar ko'payib, keng tarqala boradi, X asrda esa Majnun nomi, Majnun she'rlari va rivoyatlari faqat Arabistondagina emas, balki yaqin va O'rta Sharqning boshqa o'lkalarida ham keng tarqaladi".

N.Mallayevning E.E.Bertels fikrlariga tayangan holda ta'kidlashicha, Layli ham tarixiy shaxs bo'lgan. Nosir Xisrav (XI asr) o'zining "Safarnoma" asarida Arabistonda bo'lgan chog'ida unga Layli yashagan qo'rg'onning xarobalarini ko'rsatishgan ekanlar.

Shu tariqa Majnun va Layli haqidagi afsona va rivoyatlar, she'rlar butun Sharq bo'ylab og'izdan-og'izga o'ta boshlagan.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература/ References)

1. Короглы. Х.Г. Низами Гянджеви. - Москва. Знание, 1991. - 29 б.
2. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. - Toshkent. "Adabiyot va san'at", 1974. - 152-156 b.
3. Muhabbat taronalari. - Toshkent. "Sharq", 2005. - 190 b.
4. Muborak maktublar. - Toshkent. "Adabiyot va san'at", 1987. - 28 b.
5. Atoyi. Devon. - Toshkent. "Fan", 2008. - . 239 b.
6. Магтымгулы. Ашгабат. «Туркменистан», 1977. - 125 b.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

7. Munis. –Toshkent. “Adabiyot va san’at”, 1980. – 234 b.
8. Ogahiy, I jild. -Toshkent. “Adabiyot va san’at”, 1971. – 73 b.
9. Oshiqnoma, II jild, Urganch. “Xorazm”, 2006. – 176 b.
10. Oshiqnoma, I jild, Urganch. “Xorazm”, 2006. - 161-164 b.
11. Nazrullayeva S. “Layli va Majnun” syujeti tarixidan. // Filologik tadqiqotlar. - Toshkent. ToshDU, 1970. – 136 b.
12. Ibragimov N. Арабский народный роман. Toshkent. “Fan”, 1984. – 62,91 б.